

आदिवासींचे पर्यावरणीय प्रश्न

प्रा. डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड

सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

म. शि. प्र. मंडळाचे यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,

अंबाजोगाई, जि. बीड

मानव हा पृथ्वीवरील अत्यंत बुद्धिमान व समाजशील प्राणी आहे. मानव आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विविध पर्यावरणीय घटकाचा वापर करतो. निसर्गातून उपलब्ध होणाऱ्या वस्तू किंवा पदार्थ ही नैसर्गिक साधनसंपदा आहे. या नैसर्गिक साधनसंपदेच्या वापरात प्रचंड वाढ झालेली आहे. मानवाने पर्यावरणाच्या मदतीने स्वतःचा विकास केला. परंतु पर्यावरणाची परतफेड करणे ही आपली जबाबदारी आहे, असे मानत नाही. पर्यावरणाविषयी मानवाने कृतीदेवता बाळगली नाही. याउलट मानव पर्यावरणाबाबत कृतघ्न झालेल्या दिसत आहे. परिणामी 'पर्यावरण वाचवा', 'पर्यावरणाची जतन करा' पर्यावरणाच्या संवर्धनासाठी त्याची व्यवस्थापन होणे आवश्यक आहे इत्यादी सर्व बाबीची आज सर्वत्र चर्चा होत आहे. पृथ्वीवर वास्तव्य करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीने आपण पर्यावरणाचे घटक आहोत याची जाणीव बाळगणे आवश्यक बनले आहे. प्रत्येक व्यक्ती आपले कुटुंब सुखी, समाधानी व समृद्ध व्हावे यासाठी दिवस रात्र प्रयत्न करत असतो. जर कुटुंबातील एखादा व्यक्ती आपली जबाबदारी योग्य पद्धतीने पार पाडत नसेल तर त्याचा संपूर्ण कुटुंबावर परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. त्याचप्रमाणे पर्यावरणाचे आपल्यावर फार मोठे कर्ज आहे व त्याच्या ऋणातून उतराई होण्याचे भान आपण ठेवले पाहिजे. माणूस अन्नाशिवाय काही दिवस जगू शकेल, पाण्याशिवाय काही तास जगू शकतो, परंतु ऑक्सिजन शिवाय जिवंत राहू शकत नाही. आपल्या जीवित्यासाठी आवश्यक असणारा प्राणवायू आपल्याला पुरविण्याचे काम वृक्षांच्या सहाय्याने केली जाते. आपण उत्सर्जित केलेला कार्बन-डाय-ऑक्साइड शोषून घेऊन आपले अस्तित्व टिकवण्यास झाडे मदत करतात. म्हणून वनस्पती व वृक्षाची लागवड करणे व त्याचे संवर्धन करणे आपले परम कर्तव्य आहे.

मानवाच्या गरजा वाढल्यामुळे त्यांचा विकासाचा वेग वाढवण्याची धडपड चालली आहे. मात्र हा विकास करताना आपण पुढील विकासाच्या सर्व संधी नाहीशा करून टाकत आहोत. आजची गरज बनली आहे. उद्याचे कोणी बघितले

नाही. असे वृत्ती मानवाची बनली आहे. आणि हीच वृत्ती पर्यावरणास घातक ठरत आहे. भविष्यातील एका मोठ्या संकटाची ही नांदी आहे. पावसाचा पाण्याची कमी होत जाणारी पातळी, पावसाचा अनियमितपणा, वाढवणारी दुष्काळ परिस्थिती, वारंवार येणारी वादळे, सर्व पर्यावरण असंतुलनाचे परिणामच आहेत.

आदिवासी समाज हा खऱ्या अर्थाने पर्यावरणाचा रक्षक आहे. त्याने सतत जल, जंगल, जमीन वाचून ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले आहे. जंगलांना वाचवण्यासाठी शासनाच्या वतीने अनेक उपाययोजना करण्यात आल्या. वनाचे रक्षण करण्याच्या दृष्टिकोनातून मोठ्या प्रमाणात निधी खर्च होत गेला. परंतु याचे परिणाम नेहमी उलटे होत गेले. परिणामी जल, जंगल, जमिनीचे हाल होत गेले. आणि पर्यावरणाची सुरक्षा धोक्यात आली. कारण की शासनाच्या प्रतिनिधींनी नैसर्गिक संपत्तीचा दुरुपयोग करून करू लागले. स्वार्थी भावनेतून आज आदिवासी सह इतर समाजाला संकटाचा सामना करावा लागत आहे. पक्षी, प्राणी व जीवजंतूचे अस्तित्व सुद्धा धोक्यात आले आहे.

आदिवासी नागरी संस्कृती पासून दूर व अलिप्त राहिलेले, संबंधित प्रदेशामुळे मूळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी असे सामान्यपणे म्हणता येईल. सर्वसाधारणपणे जंगलात, दुर्गम, दर्या-खोऱ्यात आदिवासी आढळतात. अनेक नागर संस्कृतीचे उद्यास्त झाले. परंतु त्यांच्याशी संपर्क न झाल्यामुळे न साधल्यामुळे किंवा न आल्यामुळे आदिवासी जमाती जशाच्या तशाच राहिल्या त्यांच्यात हजारो वर्षे विशेष परिवर्तन झाली नाही. सर्वसाधारणपणे सर्वसाधारण समाजात आदिवासी बाबत उत्सुकता असते. प्राथमिक अर्थव्यवस्था असणारे, स्त्रियांचे जबरदस्तीने अपहरण करून त्यांच्याशी पाशवी वर्तन करणारे, स्वच्छंद लैंगिक संबंध ठेवणारे, वाटेल ते भक्षण करणारे, किंबहुना नरभक्षणाची ही खंत न बाळगणारे, उघडे नागडे लोक म्हणजे आदिवासी असा एक समाज आहे. याउलट निसर्गाशी तादत्यात्मक पावलेले स्वच्छंदी व स्वतंत्र व्यक्तीच्या आणि आधुनिक जगाच्या संपर्कामुळे भ्रष्ट न झालेल्या आदिवासीचे जीवन

सुखमय व अनुकरणीय आहे. आदिवासी समाजाची जी काही वैशिष्ट्ये मानववंशशास्त्रज्ञांनी, समाजशास्त्रज्ञांनी सांगितलेली आहेत. त्यात बहुतांश ही वैशिष्ट्ये पर्यावरण पूरक, पर्यावरण रक्षक याच प्रकारची दिसून येतात. बहुतांश ती पुढील प्रमाणे आहेत. 1. आदिवासी जमात एका विशिष्ट प्रदेशात राहते, 2. आदिवासी क्षेत्र इतर प्रगत समाजापासून दूर किंवा जंगलात असते. 3. रस्त्याचे अभावी तो प्रदेश दुर्गम असतो. 4. आदिवासी समाज साधारणपणे अंतर विवाही असते व तिचे बहिर्वाही कुळीत विभाजन झालेले असते. 5. समाजातील गट लहान असतात व ते नातेसंबंधावर आधारलेली असतात. 6. या गटाची सदसत्व आधुनिक समाजातील मंडळाच्या क्लब प्रमाणे ऐच्छिक नसते. 7. प्रत्येक आदिवासी जमातीची स्वतंत्र पंचायत असते. 8. आदिवासी समाजाचे नियंत्रण पूर्णपणे पंचायत किंवा त्यांच्या मुखिया करतो. 9. शिकार मासेमारी व इतर अन्न पदार्थांचे अर्जन प्रत्येक आदिवासी जमातीत ही आढळतात, मात्र त्यांच्या कमी अधिक उपयोग नैसर्गिक परिस्थितीवर अवलंबून असतो. 10. गुराढोराचा उपयोग न करता किंवा स्वतःच्या अंगमळी मेहनतीने धान्य पिकवणे, गुराढोराच्या मदतीने शेती करणे, केवळ दुभात्या जनावरांवर निर्वाहक चालवणे, 11. आदिवासी जमाती संस्कृत दृष्ट्या एकमेकांपासून भिन्न असतात. 12. आदिवासी लोकसंख्येची घनता कमी असते. 13. आदिवासी समाज लहान व काही भटके असतात. 14. आदिवासी समाज स्वावलंबी कुटुंबाच्या संघाने बनलेले असतात, त्यामुळे समाज नियंत्रण नातेसंबंधावर आधारलेले असते. 15. आदिवासी जमातीचे बहुदा स्वतंत्र भाषा व बोली असते. 16. आदिवासींचा क्षेत्र त्यांच्या निवासस्थाना पुरता मर्यादित असतो. 17. त्यांची तीर्थक्षेत्र ही त्यांच्याच भागात असतात. 18. आदिवासी अर्थव्यवस्थेत गटवार श्रमविभाजनाचा व धंदेवार भिन्न सामाजिक गटाचा अभाव असतो. 19. आदिवासी लोक सर्व प्रकारची कामे करतात. 20. आदिवासी अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाची साधने प्राथमिक स्वरूपाचे असतात. 21. आदिवासी समाज वरवंटा, फाटा-वरवंटा, सापळे, जाळी, आकडे, दोर्या, टोकदार व धारदार दांडगी हातोडा, यासारखी प्राथमिक अवजारे वापरत असतात. 22. आदिवासी समाज अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन वितरण सेवन हा टप्पा आदिवासी अर्थव्यवस्थेत नसतो. 23. उत्पादन कमी असल्यामुळे बाजारपेठही नसतात. 24. आदिवासी समाजाची अर्धवस्था बहुदा नाणे इतर चलना वाचून चालणारी व वस्तू विनिमय अधिष्ठित असते 25.

आदिवासी समाजात परंपरेला प्राधान्य असते. 26. आदिवासी समाजासंबंधी परंपरेचा ठेवा एका पिढी दुसऱ्या पिढीस कथा, काव्य, नृत्य इत्यादी माध्यमाद्वारे देते. 27. आदिवासी धर्मात निसर्गपूजेस व जादू सारख्या क्रियाकल्पास महत्त्व असते. 28. आदिवासी समाजात परंपरा व सामाजिक नियंत्रण यावर भर असल्याने सर्व लोकांच्या वागण्यात सारखेपणा असतो. 29. दैनंदिन व्यवहारातील ठराविक चाकरीमुळे सवयी व चालीरीती बनतात. 30. आदिवासी समाजात एकंदरीत समाजात एक जिनसेपणा जास्त आढळतो. आदिवासी समाज दूरच्या व दुर्गम भागात राहतात. या वैशिष्ट्यातून आदिवासी समाजाचा पर्यावरणाचा प्रश्न ही स्पष्ट होतो. आदिवासी हा पर्यावरणाशी संबंधित अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे. जो पर्यावरणाचे रक्षण करतो व सतत व स्वतः त्या पर्यावरणावरच आपला उदरनिर्वाह करताना दिसून येतो. मालमतेचे स्वरूप आदिवासी समाजात मालमतेचे स्वरूप अधिक सार्वजनिक असते. त्यामुळे त्यांचे अर्थव्यवस्था साम्यवादी आहे. असा दावा बऱ्याच वेळा करण्यात येतो. आदिवासी समाज हा स्वालंबित जीवन असल्यामुळे एकमेकांशी सहकार्य केल्याशिवाय तो जगू शकत नाही. नदीच्या काठी नाव रिकामी असल्यास तिचा वापर कोणीही करू शकतो. शिकारी टोळ्या जमिनीची हद्द वाटून घेतात. तसेच मासेमारी करणारे लोकही पाण्याचा प्रवाह वाटून घेतात. आदिवासी समाजात सामाजिक आर्थिक व धार्मिक जबाबदारी पार पडण्यासाठी एकमेकांना देण्यावर भर असतो. धर्म व जादू आदिवासींच्या अनपेक्षित संकटातून मार्ग काढण्यासाठी अनेक विधी व समारंभ आदिवासींमध्ये करण्यात येतात. एकसमी जमातीत अन्नाचा तुटवडा झाल्यास त्याची कार्य शोधून काढण्यासाठी सामान जादू प्रयोग करतो. शेतीप्रधान जमातील शेतीच्या प्रत्येक केशी संबंधित कृषी विधी व समारंभ निगडित असतात. आदिवासी भागात, समाजात सर्प मृत्याने विकास भरपूर पाऊस लागतो असा समाज आहे. आदिवासी जमातीत शेतीच्या मशागतीपूर्वी पूर्वी शेत जमिनीवर धार्मिक विधी करतो. नंतर पेरणी कापणी इत्यादी बाबीचे पूर्वी तशी मदत घेण्यात येते. धर्माच्या द्वारे माणूस सतत आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आला आहे. मानवी व्यवहारात लक्ष घालून हस्तक्षेप करणारी देव, दानव, हुतात्मे, मृतात्मे व आत्मनिता दिशी जग असते, असा सर्व आदिवासींचा समज आहे. त्या जगाशी संबंध ठेवणारे विशिष्ट अधिकारी असतात. त्यास

पूर्वी जादूगार मंत्री देवऋषी इत्यादी नावे आहेत. बहुतेक आदिवासी जमातीची श्रद्धा असते त्या शक्ती मानवात निसर्गात देव जाणवते असतात देव-देवतात अशी शक्ती अधिक असते. शेती करताना धार्मिक विधी करणाऱ्या मांत्रिकाची व पूर्वी त्याची गरज भासते. जादू आदिवासीत जादूटोण्यास फार महत्त्व असते. उत्पादन वाढवण्यास, विशिष्ट व्यक्तीशी विवाह करण्यास, रोगराई दूर करण्यास किंवा सुरू करण्यास, जादूटोण्याचा उपयोग करण्यात येतो. जादूतरणा किंवा करणे करण्यासाठी समाजात मंत्री इत्यादी व्यक्ती असतात. त्यांना वैद्यकाची चांगले ज्ञान असतील आदिवासींच्या धर्माचा व जादूचा निकरचा संबंध आहे. आदिवासी बैठक आदिवासी वैद्यकीय वैद्यक विद्येचा धर्म संस्था जादू यांच्याशी जवळचा संबंध असतो. आदिवासी लोकांचा समाज असतो रोग बऱ्या करण्यासाठी मांत्रिकाची मदत घेतली जाते. आदिवासी लोकांचा समाज आहे रोगावरील उपचारात औषधचा वाटा कमी असून मांत्रिकाचा वाटा मोठा असतो. आरोग्य प्राप्तीसाठी आदिवासी जमाती देवदेवता पुढे प्राण्यांची बळी देण्यात येतात रोग झाला म्हणजे आत्म्याच्या शरीराशी असल्यासमोर असे म्हणतात आदिवासी कला धर्म व जादू यांच्याशी आदिवासीची कला निगडित आहे. ती प्राधान्याने उपयुक्त वस्तूंना कलात्मक रूप देण्याची प्रवृत्ती आदिवासी आढळते. होळी वाद्य भिंती यावर काढलेल्या आकृत्या पुष्कळास शतकापासून तात्या वस्तूची संरक्षण करण्यासाठी काढलेले असतात. परंतु कित्येकदा त्यामागे आदिवासीची सौंदर्य दृष्टीसमवते अश्मयुगीन आदिवासी जादूच्या निमित्ताने निर्मूलन या कलाकृती पश्चिम विरोभावातील रूपामध्ये सापडले आहेत. पाषाणाची व शिपल्याची आभूषण ही अश्मकात होती. नंतर अस्थि व कच्च्या धातूचा वापर त्याकरिता करण्यात येऊ लागला. मातीची किंवा लाकडी भांडे, मुखोटे, गण. चिन्ह इत्यादीतून आदिवासी कलेचे दर्शन घडते. आदिवासी जमातीत कलाचे बऱ्याच अंशी प्रतिक्रियात्मक असतात धार्मिक प्रतिक्रिया वापरण्यात आल्यामुळे केवळ आदिवासींनाच त्यांची कला उगमू शकते. आदिवासी कलेचा उपयोग जमातीच्या मूल्यांच्या व आचार विचारांच्या प्रचार करण्यासाठी करा देतो. आदिवासी जमातीत पेरणीची पूर्वी बरेच धार्मिक समारंभ नृत्य करण्यात येतात. या समारंभात करणेबाबत व पिकाची काळजी घेण्याबाबत बरीच माहिती सांगितली जाते. अभ्यास विषयाचे महत्त्व समकालीन परिस्थितीमध्ये आदिवासी समाज हा अनेक ज्वलंत प्रश्नाला सामोरे जात

आहे पर्यावरणातील बदलामुळे आदिवासी समुदायावर अनेक प्रकारची संकटे समस्यांना जावे लागतच आहेत त्यातही वारंवार पडणारा दुष्काळ अतिवृष्टी आणि बर्फ वृष्टी यासारख्या समस्या तर येतच आहेत या समस्या बरोबरच कृषी क्षेत्र ही धोक्यात आले आहे त्यामुळे आदिवासी समाजांच्या पर्यावरणीय समस्येचा अभ्यास करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे

शोध निबंधाचा संशोधनाचा उद्देश

1. आदिवासी पर्यावरणीय समस्या विषयी जाणीव जागृत निर्माण परिणाम अभ्यासणे.
2. पर्यावरण व पर्यावरणाच्या स्तोत्राचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी विविध मार्ग अधिक आत्मसात करणे.

गृहितकृत्ये

1. आदिवासी समूहाच्या पर्यावरण जतन करण्याच्या परंपरा अभ्यास करणे.
2. पर्यावरणाशी संबंधित परिणाम वर चर्चा करणे.

तथ्य संकलन पध्दती प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम सामग्रीवर अवलंबून असून अभ्यासासाठी संदर्भ पुस्तके, दैनिक वर्तमानपत्रे, इंटरनेट, इत्यादी माहिती गोळा करून विश्लेषण करण्यात आले आहे. आदिवासी समूहाच्या पर्यावरण जतन करण्याच्या परंपरा निसर्गाला आपली आई समान म्हणणारे आणि पाणी वनसंपदा आणि जमिनीला परमेश्वराचा दर्जा देणाऱ्या आदिवासींनी कित्येक शतकापासून कोणत्याही स्वार्थाशिवाय निसर्गाचे रक्षण केले आहे आदिवासींच्या जीवनात निसर्गाला अन्य साधारण महत्त्व दिले गेले आहे. जीवन जगत असताना समोर येणाऱ्या परिस्थितीचा सामना करून स्वतःचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी मानव सातत्याने धडपडत असतो अन्नाचे उत्पादन कसे घेतले जाते याबाबत जे कोणतेच ज्ञान नसल्याने निसर्गाच्या सानिध्यात जे काही अन्न मिळेल ते काहून उदरनिर्वाह करणाऱ्या आदिवासी समूहाची उदाहरणे आजही आपल्याला पाहायला मिळतात.भारतामध्ये आढळणाऱ्या आदिवासी जमातीपैकी काही जमाती या अन्नाच्या शोधात सातत्याने भ्रमण करीत असतात. महाराष्ट्रामध्ये आढळणाऱ्या जमाती या घनदाट जंगलामध्ये फळे, कंदमुळे यासारखे अन्नपदार्थ गोळा करून, त्यावर आपला उदरनिर्वाह करतात. परंतु अशाप्रकारे अन्न एकत्र करणे सोपे नसते. जंगलामध्ये कोणत्या भागात कंदमुळे मिळतील. हे निश्चित नसते तरी आपला जीव धोक्यात घालून अन्नासाठी भटकंती करत असतात.

‘खासी’ या हिमालयाच्या पायथ्याशी वास्तव करणार्या आदिवासी सारख्या निलगिरी डोंगराळ प्रदेशात राहणार्या आठवडा आदिवासी जमाती आहेत. या जमातीचे उदारनिर्वाह करण्याचे मुख्य साधन हे पशुपालन आहे. भटक्या आदिवासी जमाती मध्ये जमातीतील आदिवासी लोक जंगलामध्ये सापडणारे मध टोपल्या औषधी वनस्पती गोळा करणे आणि ती विकणे इत्यादी कामे करत असतात. निसर्गाला आपली आई समान मानणारे आणि पाणी वनसंपदा आणि जमिनीला परमेश्वराचा दर्जा देणार्या आदिवासींनी कित्येक शतकापासून कोणत्याही स्वार्थाशिवाय निसर्गाचे रक्षण केले आहे. आदिवासींच्या जीवनात निसर्गाला अननसाधारण महत्त्व दिले गेले आहे. आदीम काळापासून आदिवासी समुदाय हा जंगलामध्ये वास्तव करीत आहे. निसर्ग संरक्षणाची प्रबळ इच्छा असलेला आदिवासी समाज हा निसर्गातून आवश्यक तेवढे घेतो जेणेकरून निसर्गाचा रूहास होऊ नये आणि पुढच्या पिढ्यांनाही सहज उपलब्ध राहिल. आदिवासी समाजामध्ये अगदी लग्न असो व कोणता सण असो, प्रत्येक कार्य हे झाडांना साक्षीदार म्हणून मानून पूर्ण केली जाते. आदिवासींच्या विवाह सोहळ्यामध्ये ‘सेमल पाने’ हा एक विशेष विधि मानला आहे. आदिवासी परंपरेने जंगल आणि जमिनीला देवाचा दर्जा देणारे आदिवासी कुठलाही दिखाऊ दिखाऊपणा न करता जंगले आणि स्वतःचे अस्तित्त्व वाचवण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करत आहेत. सामुदायिक परंपराचे पालन करून ते लग्नापासून प्रत्येक शुभकार्यात झाडांना साक्षीदार बनवतात. वनसंरक्षणाच्या प्रबळ प्रवृत्तीमुळे आदिवासी जंगल आणि वन्य प्राण्याकडून तेवढेच घेतात. जेणेकरून त्यांचे जीवन सहसतेने चालू शकेल आणि येणार्या पिढ्यांना ती जंगलाचा वारसाही देऊ शकेल.

आज जंगलतोड मोठ्या प्रमाणात त्याची घोषणा केली होती. हे जगातील आदिवासी लोकांच्या पहिल्या आंतरराष्ट्रीय...वर केली जात आहे जंगले. वाचविण्यासाठी

व लोकांमध्ये वृक्षाविषयी जनजागृती निर्माण करण्यासाठी सुंदर लाल बहुगुणा यांनी केलेले चिपको आंदोलन वृक्षांचे अपरंपार महत्त्व सांगणारे आहे. वृक्षांचे पर्यावरणीय महत्त्व पटवून देण्यासाठी संत महात्मे व समाज सुधारक यांनी जे विचार मांडले. ज्या कृती केल्या ते सर्व सर्वसामान्य पर्यंत पोहोचवणे अत्यंत आवश्यक बनले आहे. पृथ्वीवरील सर्व उपभोग वस्तूचा उपयोग घेण्याचा अधिकार फक्त मानवाचाच आहे. हा स्वार्थी विचार बाजूला ठेवून वृक्ष प्राणी पक्षी यांचे नैसर्गिकपणे जंगलाचे हक्क आपण त्यांना परत दिले पाहिजे. त्याची वाढ होण्यास मदत केली पाहिजे. ‘जगा आणि जगू दे’ हा मंत्र लक्षात घेऊन आपण आपली बदललेली जीवनपद्धती सुधारली पाहिजे. शहरीकरण उद्योगधंदे वाढती लोकसंख्या वृक्षतोड वाढलेली शेती यामुळे नैसर्गिक साधन संपतीत घट होत आहे. तसेच पाणी जमीन व हवा यांच्या प्रदूषणाचा प्रश्न वाढत चालला आहे. औद्योगिकरण व पायाभूत विकास करण्याचा प्रयत्न सर्वच देश करत आहेत. मात्र हे करताना पर्यावरणाची पर्यावरणाच्या रक्षणाची काळजी न घेतल्यामुळे दिवसेंदिवस पर्यावरणाचा दर्जा हा खालावत चालला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. आशा भराडिया, ‘मराठी पर्यावरण शिक्षण आणि आपली व्यवस्थापन’, अरुणा प्रकाशन, लातूर- 2010
2. प्रा. जवाहर चौधरी, प्रा. मेजर मानसिंगराव गोडसे, ‘पर्यावरण’ कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद
3. डॉ. सुरेश फुले, ‘पर्यावरण अभ्यास’, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर- 2004
4. डॉ. प्रदीप आगलावे, ‘सामाजिक संशोधन पद्धती’, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर
5. डॉ. प्रदीप आगलावे, ‘आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र’, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर- 2000
6. धारपुरे विठ्ठल, ‘जैविक भूगोलशास्त्र’ पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपुर- 1999